

УДК 94(477) «08/11»+94(410.1)
DOI <https://doi.org/10.32782/2523-4269-2022-81-4-1-49-54>

Шумський Ігор Костянтинович,

кандидат юридичних наук

(Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»,
м. Полтава)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9582-0831>

НОРМАНСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ В ЄВРОПІ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ МІСЦЕВИХ ПЛЕМІННИХ ОБ'ЄДНАНЬ

У статті на основі аналізу джерел та сучасних наукових концепцій розкривається процес розселення скандинавів у різних регіонах Західної і Східної Європи. Автор аналізує механізм нормансько-го впливу на формування суспільного устрою і державності місцевих племінних об'єднань. Порівнюється характер сприйняття норманів у різних суспільствах, розглядаються проблеми етнічної належності варязького субстрату в Київській Русі.

Ключові слова: варяги, нормани, скандинави, слов'яни, Русь, вікінги, племена, протодержави, торгові поселення, військова демократія, вожді.

Постановка проблеми. Жителі Скандинавії мали різні імена. Так, в Англії й державі франків їх називали норманами («північними людьми») і данами, а в Київській Русі – руссю і варягами. Літературна традиція Середньовіччя і Нового часу називає їх вікінгами. Ці етнікони свідчать про відмінності у життєдіяльності мешканців Скандинавії в різних регіонах (зокрема, на Заході і Сході Європи) і, відповідно, у їх сприйнятті місцевими жителями [1, с. 422].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті зазначеної теми в історіографії є чимало напрацювань. Серед них варто особливо виділити дослідження В. Петрухіна [2], Г. Лебедева [3], Є. Кабанця [4] О. Мельнікової [1; 5; 6; 7; 8], О. Пріцака [9], О. Шахматова [10], П. Кузенкова [11], Т. Джаксон [12], Ю. Лубченкова [13], Я. Хагганда [14].

Дослідження В. Петрухіна та О. Мельнікової мають в собі великий масив знань щодо оформлення відносин між скандинавами та правителями Західної Європи, праці Т. Джаксон та Я. Хагганда є джерелом знань про контакти правителів Норвегії зі слов'янськими племенами, а дослідження О. Шахматова присвячені літописній традиції. Все це дає змогу для узагальнення до використання в якості фактажу. Натомість в цих працях немає юридичного аналізу відносин між скандинавами та слов'янами й погляду на ці відносини з точки зору науки історії держави та права.

Метою статті є розкриття характеру розселення норманів у Західній і Східній Європі, а також механізму їхнього впливу на формування суспільного устрою і державності місцевих племінних об'єднань.

Виклад основного матеріалу. Якщо зробити загальний екскурс, то норманізм в історіографії має дуже давні витoki. Як відомо, з'явився він у Росії у XVIII ст., після чого був підхоплений історіографіями західних країн. Попри те, що сьогодні радикалізм первинних

концепцій норманізму і антинорманізму в основному подоланий, проблема місця і ролі скандинавів в історії Київської Русі не зникла.

Неонорманісти оголошують варягів однією з історичних сил, яка відіграла вирішальне значення не лише в утворенні Київської Русі, заснуванні давньоруських міст, але і в долі багатьох інших народів. У цьому сенсі знаковою є позиція шведського дослідника Холгера Арбмана. Цей дослідник стверджував, що нормани просувалися на Схід і Південь, підкоряючи місцеве слов'янське населення, утворюючи політико-державні інститути. Разом із тим Арбман вказував на незначну кількість скандинавських пам'яток у давньоруських містах [15, с. 94].

Сучасні історики-норманісти, аналізуючи пріоритетні позиції варягів в утворенні Київської Русі, посилаються на текст із «Повісті минулих літ», де йдеться про закликання трьох братів скандинавів – Синеуса (в Білоозеро), Трувора (в Ізборськ) і Рюрика (в Новгород). Критикуючи цю позицію, антинорманісти наголошують на міфічному походженні двох братів і на ймовірній помилці автора літопису, який погано знав шведську мову. Дослідники висувають припущення, що ім'я Синеус означає «свій рід», а Трувор – «вірна дружина». Суперечки точаться і навколо імені Рюрика.

Зазначені факти є загалом добре відомі дослідникам, тому вони змушують нас зробити більш широкий екскурс діяльності скандинавського фактора на заході і сході Європи. Якими ж було сприйняття норманів різними етносами? Для англо-саксів і франків це були жорстокі грабіжники і пірати. Ці народи вважали, що варяги прийшли з півночі або ж з Данії (данської марки, з володінь «диких данів») [1, с. 421–432]. У Київській Русі варягів знали як професійних воїнів. Спочатку варяги припливали на веслових кораблях у район Ладogi, а пізніше міцно вкорінилися у Ладозько-Ільменському

регіоні, отримавши верховну владу за договором із місцевою племінною аристократією.

Наступний етап діяльності варягів на Сході Європи пов'язаний з тим, що вони захопили Київ і землі полянського племінного союзу. З одного боку, нормани очолили потужний племінний союз (який дослідники називають «Русь»), з іншого – здійснили перший (в руських землях) великий династичний переворот, перервавши слов'янську династію Аскольда і Діра та започаткувавши нову – Рюрика. Безперечним прогресивним внеском варягів було те, що вони об'єднали в одній державі північні і південні землі східних слов'ян. В епоху Київської Русі варяги виступають як класичні воїни-найманці на службі у руських князів, яким вони давали клятву вірності. На цьому етапі варязький етнічний елемент поступово знебарвлюється, розчиняючись у слов'янському масиві.

Розглядаючи різні долі скандинавів за межами їхньої етнічної батьківщини, ми виділяємо і багато спільного: перш за все це відносна синхронність форм їхньої активності в різних регіонах Європи, а також специфіка їх інтеграції до місцевих суспільств. На європейську авансцену скандинави вийшли ще задовго до епохи вікінгів (воїнів, і мандрівників-мореплавців).

Із населенням Британських островів і Східної Балтії у норманів спостерігалися постійні контакти, як мінімум, з V ст. У цей час на заході германці почали завоювання Англії (у якому брали участь англійці, що населяли Південну Ютландію), а на сході з'явилися перші готландські і середньошведські колонії (узбережжя сучасних Литви, Латвії та Естонії) – Вишневе, Апуоле, Гробине і Прооза (територія сучасного Талінна) [1, с. 421–428].

У ході розселення в Англії англійці, сакси і юти перемішувалися між собою і частково асимілювали місцеве кельтське населення. Військовий характер цієї експансії зумовив утворення кількох протодержав (у процесі розселення), які у процесі розвитку швидко стали ранньофеодальними державами, з розгалуженими адміністративною, судовою і фіскальною системами. Варто зауважити, що до VIII ст. в цих державах офіційною релігією стало християнство, а християнська культура швидко захопила життя знаті. Якщо розглядати скандинавські колонії у Східній Балтиці, то вони мали регулярні зв'язки з етнічною батьківщиною і значною мірою були ізольовані. Ці колонії, переважно, залишалися торгово-ремісничими поселеннями, які практично не мали якоїсь значної інтеграції у місцеве етнічне середовище.

Новий етап нормандської експансії у Європі розпочався в епоху вікінгів. Це добре проілюстрував у своїй фундаментальній праці дослідник Г. Лебедев [3]. Загони вікінгів вчинили декілька несподіваних і нищівних нападів на монастирі Східної Англії. Так, у 793 року було розгромлено монастир святого Кутберта на острові Ліндсіфарн. По суті вікінги спрямували на Західну Європу усю свою військову потужність. У середині IX ст. нормандські напади сягнули свого апогею. Як правило, головною метою скандинавів був грабунок і військова здобич (разом з полоненими) [3, с. 340–351].

У IX ст. вікінги починають колонізувати Північну Франкію та Англію, де утворилися відповідно герцогство Нормандія і Область Данського права. Під час рухів скандинавів на Захід діяли в основному норвежці і дані, головні інтереси шведів лежали на Сході [3, с. 340–351].

Просування варягів на Схід розпочалося з V ст. Це дивовижним чином співпадає з активізацією мігра-

ційних процесів у східних слов'ян (після того як гуни зійшли з історичної арени). Просування вікінгів супроводжувалося посиленням і розширенням зв'язків зі слов'янським світом. Щоправда, окремі дослідники доводять ту обставину, що регулярне проникнення варягів у внутрішні райони Східної Європи (північно-західний регіон) розпочалося ще до епохи вікінгів. О. Мельникова переконливо стверджує, що заселення вікінгами Приільмення і Поволхов'я відбувалося значно раніше слов'янської колонізації цих земель. Цю обставину довгий час вперто не помічала радянська історіографія. Звичайно ареал варязької колонізації був значно ширший. Так, у Фінській затоці (острів Тютерс) та Ладозькому озері (острів Рієккала) було знайдено рештки тимчасових скандинавських стоянок VI–VII ст. Знахідки свідчать, що тут перебували мисливці на звіра і торговці, які скуповували хутро у місцевого фінського населення. Ймовірно, що саме хутро було спочатку головним притягальним фактором для норманів у Східній Європі [1, с. 421–432].

Дуже важливо порівняти типи суспільств, з якими взаємодіяли скандинави в Західній і Східній Європі. Ці суспільства були різними. На землях англів і саксів на рубежі VIII–IX ст. було кілька держав (королівств): Уесекс, Східна Англія, Мерсія і Нортумбрія, які безперервно воювали між собою. Це були ранньофеодальні держави, що мали структуровану соціальну ієрархію, законодавчу систему, ефективний управлінський апарат і сильну центральну владу.

У VII ст. в цих королівствах було запроваджено християнство як офіційна державна релігія. До початку нападів вікінгів християнська церква уже мала тут усталені традиції, а англосаксонська культура досягла досить високого рівня розвитку. Наприклад, англосаксонська література розвивалася як на латинській, так і на стародавній англійській мові. Суспільство в регіоні Ладозького та Ільменського озер було радикально іншим. Племена фінського етносу не мали відтворювального господарства, мережа поселень у них була дуже розріджена, а соціальна стратифікація досить слабка. Слов'яни (Ільменські словени), які масово заселяли цей регіон, уже мали землеробство і скотарство, але їхній суспільний устрій мав набагато слабший (ніж у норманів) рівень стратифікації, а протодержавні структури були примітивними. Разом із тим варто зазначити, що полянський племінний союз на південному заході був значно розвиненішим і набагато потужнішим. Слід пам'ятати, що окремі дослідники обстоюють тезу про більш раннє освоєння східними слов'янами цього регіону (VI–VII ст.).

Таким чином, уявлення про вікінгів на рубежі VIII–IX ст. на Заході і Сході були різними. Для жителів західних регіонів це здебільшого були грізні морські пірати, які робили масові грабіжницькі напади, кількість і масштаб яких до середини IX ст. усе збільшувалися. У цей час утворилося багато великих, добре вишколених флотилій, які діяли як на континенті, так і на Британських островах, до середини IX ст. спустошивши більшість міст на узбережжі Північного моря і Ла-Маншу [8, с. 153–158].

Натомість на північному-заході Східної Європи варяги в першій половині VIII ст. займалися інтенсивним господарським освоєнням території. Спочатку нормани робили разові рейди за хутром і рабами, а потім стали оселятися і будувати поселення. Так, приблизно в середині VIII ст. було засновано Ладогу (сучасна Стара Ладога), що свідчило про їх постійне перебування в регіоні.

Практично водночас тут з'явилося і поселення слов'ян. Комунікації варягів і слов'ян свідчили не лише про вдалу інтеграцію скандинавів до місцевого суспільства. Ладога не була ізольованим центром. Це поселення на північному-сході замикало складну торговельну систему, що зв'язувала регіон Північного моря і Балтію. Торгівля – річ інтернетична. Саме торгівля домінувала в житті мешканців Ладоги. Торгівля зміцнювала культурні, релігійні і соціальні зв'язки мешканців Ладоги (варягів і льменських словен) з жителями середньошведської Бірки, данського Хедебю, північноморської Фрізії. Археологи знайшли в Ладозі масу східних срібних монет. На деяких монетах вирізьблено окремі руни і повні написи, що свідчить на активну роль скандинавів і слов'ян в транзиті східного срібла.

По-друге, необхідно було контролювати безпеку і підтримувати функціонування шляху. Якщо безпекові питання вирішували самі варяги (гарнізон на городищі Рюрика), то інші аспекти (господарсько-інфраструктурні) забезпечували місцеві жителі (серед них і слов'яни). Слов'янські племена постачали продовольство, хутро, віск і мед. Таким чином, вже на початку 860-х років північно-західна частина майбутньої Київської Русі згуртувалася в єдиний регіон, який концентрує навколо балто-вользького шляху економічно орієнтувався на віддалену торгівлю [1, с. 15–34].

На другому етапі скандинавської експансії спостерігалися колонізаційні процеси. Так, у другій половині IX століття скандинави починають осаджувати землі англосаксів і північних франків. Вони також (як і на Сході) не створювали ізольованих анклавів, але оселялися, змішуючись з місцевим населенням. Пройшло декілька десятиліть, і грізні, несамовиті пірати перетворилися на мирних землеробів. Натомість у Східній Європі дослідники не знайшли слідів масової селянської колонізації. Звичайно, траплялися і певні винятки – вождь Азгут, який жив в околицях озера Селігер. Компактне розселення скандинавів у землях Русі розпочалося пізніше (ніж на Заході). Нормани осідали в переважній більшості лише в протомістах або розміщувалися як військові гарнізони в таборах дружин.

У VIII – першій половині IX століть знаходження варягів в основних племінних центрах вздовж балто-вользького шляху, як правило, було короткотривалим. Разом із тим нормани використовували будь-які приводи для встановлення більш тісних контактів із місцевою племінною аристократією. І в західній, і в східній Європі виникла проблема – як побудувати стосунки між варягами і місцевими етносами? Цілком спонтанно у цей час частішає кількість слов'яно-скандинавських шлюбів. Місцева знать і вожді норманських дружин укладають різноманітні угоди.

У цьому місті необхідно зробити певний відступ. Перші спроби «цивілізувати» скандинавів, укладаючи з ними договори, фіксуються в часи Карла Великого (початок епохи вікінгів).

Як відомо, Карл спробував вирішити суперечливі питання шляхом переговорів і договорів з правителями Хедебю. Ці переговори продовжувалися більше десяти років і мали наслідком укладення угоди у 811 році. Проте результати цієї угоди були нікчемні. Усі договори з норманами (як і дарунок данським вождям лєнів, щоб ті охороняли території) не зупинили нападів тих же данів на Дорестад, Париж і Гамбург у середині IX століття. Тільки наприкінці IX століття в середовищі варязьких вождів стали дещо поважати і розуміти значення подібних угод.

В історії відомі три таких угоди, що походять із Північної Русі, Англії та Франкії. Перша угода лягла в основу усної історичної традиції про Рюрика, який став правителем в Ладозько-Ільменському регіоні. «Повість минулих літ» датує цю угоду 862 роком. Зміст угоди – переказ про закликання варязьких князів, який склався у IX столітті.

Тут ми знову повернемося до постаті правителя Рюрика, про якого згадували на початку статті. Деякі дослідники, припускаючи його ютландське походження (Данія), не виключають, однак, і слов'янських коренів. Так, існує версія, що Рюрик є вихідцем з венедських ободритів. У землях ободритів відоме навіть торгове місто Рерік (Рюрик). Німецький хроніст XI століття Адам Бременський ототожнював ім'я Рерік з другою назвою поморських слов'ян ободритів [15, с. 95].

Друга угода, яка збереглася у копії XI століття, була укладена в 878 році усекським королем Альфредом Великим з ватажком данів Гутрумом у Ведморі. Третя угода між королем західних франків Карлом III Простакуватим і данським вікінгом Роллоном (Хрольвом) була укладена у 911 році в Сен-Клер-сюр-Епт [7, с. 12–20]. Про це є згадки в грамоті 918 року, а також переказі Дудона Сен-Кантенського «Діяння перших герцогів Нормандії», який записаний на початку XI століття. Усі три угоди уклалися у різний час, мають масу відмінностей, але історико-юридична основа у них спільна.

Найважливішим є те, що угоди дозволяли скандинавам селитися на певній території. Як правило, точно визначалася територія розселення. Так, у Руській угоді перелічені «гради», куди Рюрик посадив своїх воїнів. Таким чином визначалася територія влади норманського володаря. О. Мельнікова влучно зазначає, що перелічені в договорі «гради» в IX столітті ще не існували, а літописець їхніми назвами (сучасними XII століття) просто позначив відповідні племінні території [7].

Англійський варіант договору детально визначав райони (з центром в Руані), які відходили до Хрольва. Таким чином, у межах окреслених договором територій утворилися досить стійкі норманські утворення. Це стосується Ладозько-Ільменського регіону (Русь), Облесті Датського права (Англія), північно-західної Франкії (герцогство Нормандія).

Аналіз договорів показує також, що вони покликані забезпечити швидку інтеграцію норманів у місцеве суспільство. Так, в англійському і французькому варіантах угод перед скандинавами була поставлена умова прийняти християнство. Безперечно, це не стосувалося всіх, але, як мінімум, варязька знать мала охреститися. Тому підписання угод супроводжувалося обрядами хрещення скандинавських вождів Хрольва і Гутрума разом із іншою знаттю. Варто зазначити, що початок нормано-слов'янської писемної договірної традиції був дещо інший. Місцева знать Ладозько-Ільменського регіону ще не знала християнства, а тому договір з Рюриком не мав пункту про хрещення. Проте руський договір, в іншому аспекті, ішов навіть далі, оскільки включав пункт про «княжіння по праву (або ряду)».

Іншими словами, руський договір поєднував скандинавські та місцеві традиції звичаєвого права [7, с. 12–26]. Якщо згадати 882 рік (за Радзивіловим літописом), то дячко Ігоря Рюриковича новгородський воєвода Олег (тримаючи малого спадкоємця на руках) докоряв київським полянським князям Аскольду і Діру їх «несправжнім» князівським походженням [13, с. 32]. Тобто для норманів досить важливим був принцип «княжіння по праву».

Не зайвим буде розглянути й інші суспільно-юридичні аспекти договорів. Давньоруська угода регулювала стосунки варягів і місцевого населення у відповідності з існуючими у слов'ян нормами звичаєвого права. На основі цього прикладу можна класично ілюструвати історичну дію теорії суспільного договору. Для прикладу, у Ведморському договорі спеціально визначаються взаємини данів Облaсті Данського права і англів, які проживали поза нею. Угода зводить ці взаємини до торгових операцій (необхідного мінімуму). Здійснення торгівлі згідно з угодою супроводжувалося обмінами заручниками. Окрім того, дані не мали права самовільно залишати виписану для них в договорі територію проживання.

Аналізовані договори мали ще один досить цікавий аспект. Усі три тексти містили пункти про те, що прибульці-нормани будуть захищати нові території від нападів інших скандинавів (вікінгів-піратів). З іншого боку, ці зобов'язання для норманів не були чітко виписані, їх не закликали до бойових дій з родичами. Саме тому ці пункти угод скандинави не завжди виконували.

Якщо підсумувати цей короткий аналіз, то можна зробити висновок, що наслідки впливу названих договорів у різних регіонах, заселених скандинавами, були подібними. Не розглядаючи детально ситуації у Франції і Англії, зупинимося на Русі. Угода місцевого населення з варязьким вождем Рюриком легалізувала та інституалізувала скандинавський контроль над Балто-Волзьким водним шляхом.

З іншого боку, це не викликало масової селянської колонізації (як у Західній Європі). Нормани утворили у Руських землях нову, військову аристократію. Проте ця військова знать мала спільні інтереси з місцевою аристократією – збагачення за допомогою транзитної торгівлі [7, с. 12–26].

Варто зазначити, що літописний Рюрик, можливо, не був єдиним варягом, який очолював ранньодержавні утворення в Східній Європі. Як ми знаємо, упродовж IX століття став активно функціонувати (хоча існував і набагато раніше) новий міжнародний маршрут – «із варяг у греки» (на південь по Дніпру через Чорне море у Візантію).

Французька придворна хроніка «Бертинські аннали» повідомляють нам, що у 839 році до імператора франків Людовика Благочестивого в Інгельгейм прибули послі від народу Рос [1, с. 39]. У цьому випадку норманісти і антинорманісти роблять різні акценти. Другі розвивають тезу слов'янського походження терміну Русь (поляни – Рось), а перші стверджують, що згадані руси у дійсності були жителями середньої Швеції (свеонами). Загалом, згадане посольство було від якогось «кагана» і прямувало до візантійського імператора Феодора [16, с. 17–21].

Дуже сумнівно, щоб роси мали скандинавські корені. Ми ж добре пам'ятаємо, що у скандинавських джерелах (включаючи саги) не згадуються жодні племена з подібними назвами (Ruotsi). Разом із тим історичним фактом є те, що синхронно до зазначених подій окремі загопи норманів час від часу просуваються вздовж Дніпра і нападають на візантійські володіння. Дослідники-норманісти вважають, що вже в середині IX століття варяги встановили контроль над Києвом і зробили це місто військовою базою для нападів на Візантію та її Чорноморські володіння. Досить своєрідно вони розглядають і перший описаний напад на Константинополь (візантійські автори датують його 860 роком, а повість минулих літ – 866).

Так, П. Кузенков називає полянських князів Аскольда і Діра скандинавськими правителями, описує той факт, що після облоги Константинополя вони приймають християнство [11]. З цим важко погодитись, оскільки інші варяги (відомі у цей час на Русі) були язичниками (Рюрик, Олег, а потім Ігор, Свенельд, Веремуд), а київське боярство (опора Аскольда і Діра) з надзвичайною ворожістю сприйняло цей вчинок. Та обставина, що упродовж другої половини IX століття в землі Східної Європи потрапляло багато варязьких загонів, які грабували, торгували, встановлювали контроль над деякими етноплемінними центрами, не змінює загального плину політичної історії південно-західних слов'янських земель. Якщо йдеться про Київ, то першим правителем-скандинавом тут став лише Новгородський воєвода Олег, який у 882 році захопив місто і вбив Аскольда і Діра [17, с. 45].

Історія князя Олега досить детально описана в «Повісті минулих літ». Цей опис є прикрашеною епічною традицією, де образ правителя надзвичайно ідеалізований. Деякі моменти викладені з корекцією на XII століття, оскільки йдеться про «прихід Олега з Новгорода», якого у IX столітті ще не існувало (імовірно, прийшов з Ладogi). Найважливішим є те, що Олег об'єднав дві протодержави: Ладозько-Ільменську (Славію) і Середньодніпровську (Куявію), що було початком Київської Русі.

Візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний в середині X століття дав детальний опис слов'ян-росів, які утворювали військову еліту держави [18, с. 51]. Проте імператор описав саме варязьку дружину, яка збирала данину зі слов'янських племінних об'єднань – Славій (Славиній). Ця данина часто транспортувалася разом із рабами на ринки Константинополя. Якщо порівняти угоди, які уклали Олег та його наступники на Київському столі з Візантійською імперією, то вони істотно відрізняються від договорів з вікінгами. Це, перш за все, торгівельні угоди між державами. Варто зазначити, що названі договори уже виявляють і початки ослов'янення норманської знаті (поява у скандинавському середовищі особистих слов'янських імен, збільшення слов'ян в князівських дружинах. Проте ще наприкінці X століття варяги (нормани) продовжували залишатися військовою елітою Київської Русі. Літописець чітко розділяє поняття «варяги» (наймані воїни) і «Русь» (торгівці, землероби).

Таким чином, на противагу землеробській колонізації Англії, яка залишила багато слідів в соціально-політичному устрої та культурі англосаксів, скандинави у Східній Європі утворили ізольований військовий прошарок, який був змушений взаємодіяти зі слов'янами і адаптуватися до нового культурного середовища. Це вплинуло як на слов'ян, так і на варягів. Дослідники фіксують, що вже в середині X століття роси стають двомовними, формується особлива дружинна культура, яка сплаває різноетнічні елементи (серед них і кочові). Ця культура характеризується маркуванням не етнічного походження, а соціального статусу людини. Асиміляція скандинавів у слов'янське етнічне середовище була тривалою, але вже в XI столітті серед населення градів нормани майже втратили свої первинні етнокультурні традиції [8, с. 153–171].

Зрештою, історичні долі вікінгів у Франції, Англії, Східній Європі диференціювали сприйняття цих регіонів у географічних і культурних уявленнях самих скандинавів. Це знайшло свій відбиток, зокрема, в сагах, записаних здебільшого у XIII столітті, у скальдичній поезії X–XI, а також у рунічних написах XI століття.

Питома вага цих регіонів у свідомості середньовічних норманів є істотно різною, але всі вони були досить добре відомі, що детально розкрила у своїх працях О. Мельнікова [5; 6].

Висновки. Таким чином, потрібно повернутися до питання про етнічну належність варягів. Нині є всі підстави стверджувати: вони мали не лише скандинавське (Шведське чи Данське), а й поморсько-слов'янське походження.

Вражаючий феномен адаптації уже першого покоління варягів на Русі не може знайти задовільного пояснення, якщо не припустити, що ще до приходу їх на береги Волхова і Дніпра вони були наполовину слов'янами. За археологічне підтвердження широкого проникнення поморсько-слов'янського населення в північні і північно-західні райони Русі виступають керамічні комплекси так званого Балтійського вигляду, які знайдені в Новгороді, Пскові, Старій Ладозі, в Городку на Ловаті. На тісний зв'язок псковських кривичів і новго-

родських словен із західнослов'янським (венедським) регіоном вказують лінгвістичні дані.

Неточні посилання ряду дослідників на літописні згадки про варягів створюють оманливе враження домінуючої участі останніх у східнослов'янському державному будівництві. Однак джерела не дають для цього підстав.

Цілком природно, що нова норманська династія на перших порах сприяла залученню варягів до державного життя Київської Русі. Проте це не набуло форм засилля чужинців, це були норми епохи військової демократії. Процес припливу варягів на Русь контролювався, а проживання у слов'янському середовищі регламентувалося. Це передусім проявлялося в екстериторіальності варязьких дружин щодо великих міст Київської Русі.

Подальше вивчення та розкриття теми статті може пролягати в більш детальному аналізі та порівнянні умов, за якими відбувалась інтеграція скандинавів в правлячі верхівки в Західній Європі та на слов'янських теренах, а також про вплив власне скандинавського права на формування права в Київській Русі.

Список використаних джерел

1. Мельнікова Е.А. Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды / под ред. Г.В. Глазыриной и Т.Н. Джаксон. Москва, 2011. 476 с.
2. Мельнікова Е.А., Петрухин В.Я. Скандинавы и Руси и в Византии в X–XI веках: к истории названия «варяг». *Славяноведение*. 1994. № 2. С. 56–68.
3. Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. Санкт-Петербург, 2005. 640 с.
4. Кабанець Є. Скандинавське відлуння у історії Києво-Печерської лаври. *Історико-географічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. Київ, 2009. С. 86–109.
5. Мельнікова Е.А. Древнескандинавские географические сочинения: Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1986. 232 с.
6. Мельнікова Е.А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 2001. 496 с.
7. Мельнікова Е.А. Укрощение неукротимых: договоры с норманами как способ их интеграции в инокультурных обществах. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2008 № 2(32). 136 с.
8. Петрухин В.Я. От призвания варягов до выбора веры. Москва, 2014. 464 с.
9. Прицак О.О. Походження Русі : Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Т. I. Київ, 1997. 1080 с.
10. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург, 1908. 712 с.
11. Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение руси в средневековых письменных источниках. Древнейшие государства на территории Восточной Европы.: Проблемы источниковедения. Москва, 2003. 446 с.
12. Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 2012. 779 с.
13. Лубченков Ю.Н. Подлинная история Рюрикovichей. Москва, 2007. 448 с.
14. Хагланд Я.Р. Христианизация Норвегии и возможные влияния восточных церквей. Древнейшие государства Восточной Европы: 2002 г. : Генеалогия как форма исторической памяти. Москва, 2004. С. 259–287.
15. Давня історія України: У 2 кн. / Під ред. П.П. Толочка. Київ, 1995. Кн. 2. 224 с.
16. Бертинские анналы. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Том IV: Западноевропейские источники. Москва, 2010. 512 с.
17. Бойко О.Д. Історія України : посібник. Київ, 2001. 656 с.
18. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва, 1989. 492 с.

References

1. Mel'nikova E.A. (2011) *Drevnyaya Rus' i Skandinaviya: Izbrannye trudy*. Pod red. G.V. Glazyrinoy i T.N. Dzhakson. [Ancient Rus' and Scandinavia: Selected Works]. [in Russian]
2. Mel'nikova E.A., Petruhin V.Y. (1994) *Skandinavy i Rusi i v Vizantii v 9 – 11 vekah: k istorii nazvaniya «varyag»*. Slavyanovedenie. [Scandinavians and Rus' and in Byzantium in the 9-11 centuries: to the history of the name Varangian]. [in Russian]
3. Lebedev G. S. (2005) *Epoha vikingov v Severnoj Evrope i na Rusi*. [The Viking Age in Europe and Europe in Rus']. [in Russian]
4. Kabanets Y. (2009) *Skandynavske vidlunnia u istorii Kyievo-Pecherskoi lavry. Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. [A Scandinavian echo in the history of the Kyiv-Pechersk Lavra. Historical and geographical research in Ukraine]. [in Ukrainian]
5. Mel'nikova E.A. (1986) *Drevneskandinavskie geograficheskie sochineniya: Teksty, perevod, kommentarij*. [Old Norse Geographical Writings: Texts, Translations, Commentaries]. [in Russian]
6. Mel'nikova E.A. (2001) *Skandinavskie runicheskie nadpisi: Novye nahodki i interpretacii. Teksty, perevod, kommentarij*. [Scandinavian runic inscriptions: New finds and interpretations. Texts, translation, commentary]. [in Russian]
7. Mel'nikova E.A. (2007) *Ukroshchenie neukrotimyh: dogovory s normanami kak sposob ih integracii v inokul'turnyh obshchestvah*. [Taming the Indomitable: Treaties with the Normans as a Way of Their Integration in Foreign Cultural Societies.]. [in Russian]

8. Petruhin V.Y. (2014) Ot prizvaniya varyagov do vybora very. [The attitude of the Varangians to the choice of faith]. [in Russian].
9. Pritsak O.O. (1997) Pokhodzhennia Rusi : Starodavni skandinavski dzherela (krim islandskykh sah). [Origin of Rus: Ancient Scandinavian sources (except Icelandic sagas)]. [in Ukrainian].
10. Shahmatov A.A. (1907) Razyskaniya o drevnejshih russkih letopisnyh svodah. [Research on the most ancient Russian chronicle vaults]. [in Russian].
11. Kuzenkov P. V. (2003) Pohod 860 g. na Konstantinopol' i pervoe kreshchenie rusi v srednevekovyh pis'mennyh istochnikah. [Campaign of 860 to Constantinople and the first baptism of Rus' in medieval written sources]. [in Russian].
12. Dzhakson T.N. (2012) Islandskie korolevskie sagi o Vostochnoj Evrope. Teksty, perevod, kommentarij. [Icelandic royal sagas about Eastern Europe. Texts, translation, commentary]. [in Russian].
13. Lubchenkov Y.N.(2007) Podlinnaya istoriya Ryurikovichej. [The true history of the Rurikovich.]. [in Russian].
14. Hagland Y.R. (2002) Hristianizaciya Norvegii i vozmozhnye vliyaniya vostochnyh cerkvej. [Christianization of Norway and possible influences of the Eastern churches]. [in Russian].
15. Davnia istoriia Ukrainy: U 2 kn. / Pid red. P.P. Tolochka. (1995). [Ancient history of Ukraine]. [in Ukrainian].
16. Bertinskie annaly. (2010) Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnyh istochnikov. [Bertin Annals. Ancient Rus' in the light of foreign sources: Reader]. [in Russian].
17. Boiko O.D. (2001) Istoriia Ukrainy: posibnyk. [History of Ukraine: a guide]. [in Ukrainian].
18. Konstantin Bagryanorodnyj. Ob upravlenii imperiej. (1989). [Konstantin Porphyrogenitus. On the management of the empire]. [in Russian].

Shumskiy Igor,

PhD in Law

(National University "Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic", Poltava)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9582-0831>

THE NORMAN SETTLEMENT IN EUROPE AND ITS IMPACT ON SOCIAL ORGANIZATION AND STATE FORMATION OF LOCAL TRIBAL ASSOCIATIONS

The article analyzes the process of interaction between immigrants from Scandinavia ('Varangians' in the Slavic and 'Normans' in the European tradition) with local societies and states and proto-state formations. A description is given of the relationship that the Scandinavians had with the Slavic tribes, and it is also emphasized that they are more peaceful, based on trade relations, than the relations of the Scandinavians with the peoples and rulers of Western Europe, where these relations were more violent and more often of an aggressive nature. The question of the ratio of the development of the societies of Scandinavians and Slavs in the described period is revealed. It is emphasized that this level was approximately equal. Emphasis is placed on the practice of regulating relations with the Scandinavians, by regulating them in various treaties and agreements. Examples of such agreements from England, France, as well as the regions of the Slavs are given. It is emphasized that, in contrast to Western European examples, there was obviously no written contract at all. This can be explained by the absence of a written legal tradition in the culture of both Slavs and Scandinavians. While the presence of a written form of registration of relations between local societies (states) and the Scandinavians, due to the presence of the tradition of Roman law and the written fixation of legal acts, which were inherited by the rulers of Western Europe. As a result, a conclusion is made about the different consequences of the interaction of the Scandinavians in the western and eastern parts of Europe. If in the West this led to conflicts, conquests, expansion and the emergence of new states by force (the Duchy of Normandy), then in the vastness of Eastern Europe, namely on the lands of the future Kievan Rus, a more peaceful union of Scandinavian leaders with representatives of local elites is obvious, and it is also said about the fact that the Scandinavians played a significant role in the creation and development of the statehood of Kievan Rus.

Key words: *Varangians, Normans, Scandinavians, Slavs, Rus, Vikings, tribes, proto-states, trading settlements, military democracy, leaders.*

Надіслано до редколегії 08.11.2022